

Σολωμός και Ρουσσώ

Σπάνιως στη σολωμική βιβλιογραφία συνδέεται ο Ελβετος διανοητής Jean-Jacques Rousseau με τη σολωμική πνευματική διαμόρφωση και το έργο του ποιητή. Ωστόσο, το όνομα του διαφωτιστή απαντά δύο φορές στα σολωμικά αυτόγραφα με τις αναφορές αυτές να υποδεικνύουν στους μελετητές και τις μελετήτριες του Σολωμού ότι κάποια σχέση είναι ανιχνεύσιμη και ενδιαφέρουσα αρκετά για να μελετηθεί. Πέρα από τις δύο αυτές αναφορές, η αυτονόητη εμβέλεια της προσωπικότητας του Ρουσσώ, που αποτέλεσε μια από τις κεντρικές πνευματικές μορφές της Γαλλικής Επανάστασης, η θητεία του Σολωμού στην ιταλική παιδεία όπου τα έργα του Ρουσσώ μεταφράζονταν και διαβάζονταν ήδη από τον 18ο αιώνα, αλλά και οι γνωστές μας από τη βιβλιογραφία πνευματικές αναζητήσεις του εθνικού μας ποιητή (ελευθερία, κοινωνική και πολιτική ηθική, φύση και πολιτισμός) που συμπιπτουν με τα θέματα του ρουσσωικού έργου μας αναγκάζουν αργά ή γρήγορα να στρέψουμε την έρευνά μας στα πιθανά νήματα επικοινωνίας των δύο προσωπικοτήτων.

Θα πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο Σολωμός ήρθε σε κάποια επαφή με τη ρουσσωική σκέψη ήδη από την περίοδο της ιταλικής του μαθητείας. Τα περισσότερα έργα του Ελβετου φιλοσόφου (λογοτεχνικά και φιλοσοφικά) είχαν μεταφραστεί¹ και διαβάζονταν μετά μανίας την περίοδο που Σολωμός ήταν μαθητής και φοιτητής στις ιταλικές πόλεις, Κρεμόνα και Παβία, και η επίδρασή του σε ιταλούς λογοτέχνες και διανοητές τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα φαίνεται αδιαμφισβήτητη².

Ακόμη κι αν παραβλέψουμε τη μεγάλη διάδοση των ρουσσωικών ιδεών κατά την διαμονή του Σολωμού στην Ιταλία, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την πιθανότητα ο Σολωμός να ήρθε σε κάποια επαφή με την προσωπικότητα και το έργο του ελβετού φιλοσόφου με τη διαμεσολάβηση του Byron ή του Foscolo στο έργο των οποίων η ρουσσωική επίδραση είναι βέβαιη και μελετημένη. Για να περιοριστούμε μονάχα στις

---

¹ P. Sosso, “Le prime traduzioni italiane del *Discours sur l’origine de l’inégalité* di Rousseau: Criteri e orientamenti” στο G.Catalano, F.Scotto (a cura di), *La nascita del concetto moderno di traduzione. Le nazioni europee fra enciclopedismo e epoca romantica*, Armando, Roma, 2001.

² Περισσότερο μελετημένη φαίνεται η πρόσληψη των έργων του Ρουσσώ στην Ιταλία τον 18ο αιώνα (βλ. σχετικά S.R.Ghibaudi, *La fortuna di Rousseau in Italia (1750-1815)*, Edizioni Giappichelli, 1961), δε λείπουν ωστόσο επιμέρους μελέτες για τη σχέση του Ρουσσώ με συγκεκριμένους ιταλούς λογοτέχνες κατά τον 19ο αιώνα (βλ. για παράδειγμα Christian Del Vento, “Rousseau chez Foscolo. De modèle à contre-modèle” στο P.Audegean, B.Carnevali et M.Campanini (eds), *Rousseau et l’Italie, Literature, morale et politique*, Hermann Éditeurs, Paris, 2017, σσ. 177-194.)

προφανείς διακειμενικές σχέσεις ανάμεσα στους δύο ευρωπαίους ποιητές και τον ελβετό διανοητή, αρκεί να αναφερθούμε στην επιδραστική παρουσία της *Νέας Ελοΐζας* τόσο στο *Προσκύνημα του Τσάιλντ Χαρονλντ* όσο και στις *Τελευταίες επιστολές του Τζιάκοπο Όρτις*. Η ανάγνωση των δύο αυτών έργων από το Σολωμό, που όσο κι αν δεν μπορούμε να την πιστοποιήσουμε θα πρέπει να τη θεωρούμε βέβαιη³, δεν αποκλείεται να πυροδότησε ένα ενδιαφέρον για την προσωπικότητα του Γάλλου διανοητή ο οποίος βρισκόταν εξάλλου στο επίκεντρο της πνευματικής κίνησης την εποχή της διαμόρφωσης του Σολωμού. Σε ποιο βαθμό και προς ποια κατεύθυνση αναπτύχθηκε όμως αυτό το ενδιαφέρον και πώς σχετίζεται με το σολωμικό έργο, αυτό θα μας βοηθήσουν να το ανιχνεύσουμε οι αναφορές στο Ρουσσώ που διασώζουν τα σολωμικά αυτόγραφα.

Η πρώτη αναφορά εντοπίζεται σε ένα από τα – πολλά – ανέκδοτα ιταλικά προσχέδια του *Λάμπρου*. Σε πρώτη ματιά μοιάζει ανεντάξιμη και αινιγματική. Στη σελίδα 24 του τετραδίου Z12, ανάμεσα σε ένα ακατάστατο πλήθος ιταλικών προσχεδίων που κάθε λίγο και λιγάκι αποσταλάζουν ελληνικούς στίχους, διαβάζουμε:

*Spesse O l'ombra di Roussou! Vai tu forse errando pallida
delle tue mortali sventure erando: e ti soffermi sul
tuo sepolcro e guardi la farfalletta che mal ti sta
perchè hai gittati i tuoi figli.*

Που θα το μεταφράζαμε περίπου ως εξής:

*Συχνά Ο σκιά του Ρουσσώ! Περιπλανιέσαι ίσως χλωμή
από τις γήινες δυστυχίες σου· και σταματάς
πάνω στον τάφο σου και βλέπεις την πεταλουδίτσα που δε σου ταιριάζει
γιατί έχεις εγκαταλείψει τα παιδιά σου⁴.*

Για να συμπληρώσουμε την εικόνα των συγκεκριμένων, ας πούμε ότι πάνω από αυτό το προσχέδιο ο Σολωμός καταγράφει στα ιταλικά προσθήκες και μεταβολές κυρίως για τη σκηνή της βλασφημίας που εντάσσεται στο «Όραμα του Λάμπρου», ενώ από κάτω ο βοηθός του ποιητή έχει καταγράψει καθ'υπαγόρευση ένα εκτεταμένο ιταλικό προσχέδιο του επεισοδίου του θανάτου της Μαρίας το οποίο στην εκδοχή αυτή ξεκινά με μία συνδετική φράση που παραπέμπει στον θάνατο του Λάμπρου (e

---

³ Ο Σολωμός, εξάλλου, στο *Elogio di Ugo Foscolo* κάνει ρητή και σχετικά εκτενή αναφορά στις *Τελευταίες Επιστολές του Τζιακοπο Όρτις* (Δ.Σολωμού, *Απαντα, τ. Β', Πεζά και Ιταλικά*, Έκδοση-Σημειώσεις: Λίνος Πολίτης, Ίκαρος, Αθήνα, [1955]2005, σ.189)

⁴ Η μετάφραση εδώ και όπου αλλού δε σημειώνεται ο μεταφραστής είναι δική μου. Ευχαριστώ την επιβλέπουσά μου, κα Τικτοπούλου Κατερίνα για τις πολύτιμες υποδείξεις της στη μετάφραση των ιταλικών του Σολωμού.

spirò Lambro colla bocca spalancata non già nel sonno del Signore. Ma chi gli chiuderà le pupille? ov' è Maria ...).

Αναπόφευκτα η αναφορά του ονόματος του Ρουσσώ στο σημείο αυτό γεννά μια σειρά από ερωτήματα για τον αναγνώστη του χειρογράφου: Ποια σχέση με την υπόθεση επιφύλασσε ο Σολωμός στο προσχέδιο αυτό; Με ποιο τρόπο και σε ποιο σημείο της αφήγησης σχεδίαζε να το εντάξει; Θα επρόκειτο για λόγια του αφηγητή ή κάποιου προσώπου της αφήγησης (π.χ. του Λάμπρου;); Ποια σύνδεση με την πλοκή επέτρεπε στον ποιητή να εισαγάγει την επίκληση αυτή στο φάντασμα του Ρουσσώ;

Σε κάποια από αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί ο Coutelle να δώσει απάντηση στο κλασικό πια για τις σολωμικές σπουδές βιβλίο του. Εντάσσει το ιταλικό προσχέδιο στις προσθήκες του δεύτερου τμήματος του χειρογράφου του *Λάμπρου* που αφορούν το επεισόδιο του θανάτου του Λάμπρου και της Μαρίας. Μάλιστα εύλογα θεωρεί ότι με το προσχέδιο αυτό θα ξεκινούσε το επεισόδιο, αφού ο αντιγραφείας που καταγράφει καθ'υπαγόρευση του Σολωμού τη συνέχεια ξεκινά με μικρό γράμμα. Ωστόσο, ο Γάλλος σολωμιστής δεν διευκρινίζει με ποιο τρόπο συνδέεται το πρόσωπο του Ρουσσώ με την αφήγηση ούτε εξηγεί την αναφορά, παραμόνο εξετάζοντάς τη στο πλαίσιο των αναφορών σε ονόματα συγγραφέων που εντοπίζονται στο χειρόγραφο *Λάμπρου* (στον Chateaubriand, τον Byron, τον Milton, τον Shakespeare)⁵. Η ερμηνεία της συγκεκριμένης αναφοράς, όμως, σ' αυτό το πλαίσιο κινδυνεύει να αποδειχτεί παραπλανητική, αφού διαφέρει λειτουργικά από τις υπόλοιπες αναφορές σε ευρωπαίους συγγραφείς που απαριθμούνται μαζί της και σχολιάζονται. Στις υπόλοιπες αναφορές διαβλέπουμε κυρίως την έννοια του Σολωμού να συγκαλύψει ή να αποφύγει την εκδήλωση μιας επίδρασης. Για παράδειγμα στη σελίδα 32 του τετραδίου, σε ένα προσχέδιο της σκηνής αποπλάνησης, τον ποιητή απασχολούν τα λόγια που θα βάλει τον Λάμπρο να λέει στην κόρη του και γράφει ως υπενθύμιση προς τον εαυτό του: «Ωστόσο είναι ανάγκη να τα σκεφτώ για να μην εμφανίζονται ως ίχνος μίμησης του Μπάιρον στον *Βρυκόλακά του*».

Η αναφορά όμως στο Ρουσσώ που μας απασχολεί εδώ συμπεριλαμβάνεται σε ένα προσχέδιο, όχι σε στοχασμούς ή οδηγίες που ο ποιητής απευθύνει στον εαυτό του⁶ επομένως οφείλουμε να την προσεγγίσουμε ερμηνευτικά και όχι στο πλαίσιο των πιθανών επιδράσεων του Σολωμού. Το ιταλικό αυτό προσχέδιο, όπως και

---

⁵ L.Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονύσιου Σολωμού (1815-1833)*, μτφ. Σωκράτης Καψάσκης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2009, σ.334 κ.ε.

⁶ Για τη διάκριση μεταξύ στοχασμών και προσχεδίων βλ. Ε.Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική Δοκιμή*, Ερμής, Αθήνα, 1982, σ. 173.

πολλά άλλα στα σολωμικά αυτόγραφα, αν συνέχιζε να έχει την έγκριση του ποιητή και η πορεία της γραφής δεν διακοπτόταν, θα μεταφραζόταν σε ελληνικούς στίχους, όπως συμβαίνει συχνά με άλλα ιταλικά προσχέδια.

Σύμφωνα με τον Coutelle, τα λόγια αυτά που απευθύνονται στον Ρουσσώ θα τα έλεγε ο Λάμπρος, καθώς στο αμέσως προηγούμενο προσχέδιο – γραμμένο με το ίδιο λίγο πιο μαύρο, σε σχέση με την υπόλοιπη σελίδα, μελάνι, – ο ποιητής έχει σημειώσει:

*(Parla Lambro) του (εκόρμυσε) (sic) της δυστυχία και με τα δυο σου χέρια
καθός εκόρπυσε τ αστερια*

Βέβαια κάτω από αυτό το προσχέδιο και πριν από την αναφορά στο Ρουσσώ ο ποιητής τραβά μια γραμμή, ένδειξη ότι το επόμενο προσχέδιο δεν αποτελεί συνέχεια με το προηγούμενο, οπότε δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο τα λόγια αυτά να είχε την πρόθεση να λέγονται από τον αφηγητή ή από κάποιο άλλο από τα πρόσωπα της αφήγησης.

Στο προσχέδιο ο Ρουσσώ, κουρασμένος από τις γήινες έγνοιες και αμαρτίες του σταματά στον ίδιο του τον τάφο και βλέποντας την πεταλούδα σκέφτεται τα εγκαταλελειμένα παιδιά του υποφέροντας από τις πατρικές τύψεις, ακόμη και νεκρός. Ο Σολωμός εδώ μεταφέρει μια βιογραφική πληροφορία για τον Ελβετό επιβεβαιωμένη τόσο από την αυτοβιογραφία του όσο και από άλλες βιογραφικές πηγές και πολυσχολιασμένη στη ρουσσωική βιβλιογραφία και στην προσωπική κριτική που του έχει ασκηθεί για ανακολουθία μεταξύ βίου και έργου⁷. Ο Γάλλος διανοητής, συγγραφέας του Αιμίλιου και εισηγητής νέων παιδαγωγικών μεθόδων, είχε πράγματι εγκαταλείψει τα παιδιά που απόκτησε με τη σύντροφό του, Marie-Thérèse Levasseur, σε ορφανοτροφείο του Παρισιού, όπως κι ο ίδιος ομολογεί στις *Εξομολογήσεις* του. Είτε ο Σολωμός είχε διαβάσει τις *Εξομολογήσεις* είτε η βιογραφική πληροφορία έχει έμμεση προέλευση, τον σολωμικό ήρωα και τον ελβετό διανοητή συνδέει ένα κοινό στίγμα: παρότι κι οι δυο υπήρξαν γενναίοι και σημαντικοί στο δημόσιο βίο τους, κι οι δυο αποδείχτηκαν ανεπαρκείς ως πατέρες, καθώς

---

⁷ Ο Βολταίρος σε επιστολή του προς τον Michel Paul Guy de Chabanon γράφει: «Υποστηρίζετε, λοιπόν, πως κι εγώ στον καιρό μου υπήρξα ερωτευμένος όπως όλοι οι άλλοι; Δεν θα μπορούσατε να κάνετε λάθος. Όποιος απεικονίζει τα πάθη, τα έχει συναισθανθεί και δεν υπάρχει ούτε μογιατζής που να μην έχει εκμεταλλευτεί τα μοντέλα του. Δείτε τον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ· σέρνει μαζί του την όμορφη δεσποινίδα Λεβασέρ, την πλύστρα του, πενηντάρα, στην οποία έχει κάνει τρία παιδιά τα οποία έχει ωστόσο εγκαταλείψει για να αφοσιωθεί στην ανατροφή του άρχοντα Αιμίλιου και για να τον κάνει καλό ξυλουργό. Είναι ένας μεγάλος τσαρλατάνος κι ένας αξιολύπητος αυτός ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ.» (Voltaire, *Œuvres complètes, Correspondance générale*, Paris, 1817, σ. 1118).

εγκατέλειψαν τα παιδιά τους σε ορφανοτροφεία και αδιαφόρησαν για την τύχη και την ανατροφή τους.

Οι βιογραφικές συνδέσεις, όμως, μεταξύ του Ρουσσώ και του σολωμικού χαρακτήρα του Λάμπρου δε σταματούν εδώ. Σύμφωνα με τις *Εξομολογήσεις* του, ο Ρουσσώ είχε αποκτήσει με την σύντροφό του, μαντάμ Λεβασέρ πέντε παιδιά, τα οποία η μητέρα υποχρεώθηκε να αποχωριστεί με την παρότρυνση του ίδιου του πατέρα, να μη διακινδυνέψει την τιμή της. Ο ίδιος ο Ρουσσώ αφηγείται στις *Εξομολογήσεις*:

«Το αποφάσισα ελαφρά τη καρδία χωρίς τον παραμικρό ενδοιασμό. Έπρεπε όμως να κατανικήσω τους ενδοιασμούς της Τερέζας, και χρειάστηκε να κινήσω γη και ουρανό μέχρι να την πείσω να δεχτεί τον μοναδικό αυτόν τρόπο για να σώσει την τιμή της. Η μητέρα της, η οποία δεν ήθελε να φορτωθεί άλλο ένα κουτσούβελο, τάχθηκε κι αυτή με το μέρος μου και τελικά η Τερέζα υποχώρησε. Βρήκαμε μια μαμή σοβαρή και αξιόπιστη, τη δεσποινίδα Γκουέν, που έμενε στην Πουέντ Σαιντ-Εστάς, και της αναθέσαμε τη διεκπεραίωση της αποστολής. Όταν ήρθε ο καιρός, η Τερέζα πήγε με τη μητέρα της στην Γκουέν για να γεννήσει. Πήγα πολλές φορές να τη δω και της πήγα δύο κάρτες στις οποίες είχα γράψει το ίδιο σημάδι. Βάλαμε τη μία στα σπάργανα του μωρου, και η μαμή το πήρε και το παρέδωσε κανονικά στο γραφείο των Έκθετων Βρεφών. Τον άλλο χρόνο, το ίδιο πρόβλημα και η ίδια λύση, εκτός από το σημάδι, που αυτή τη φορά το ξεχάσαμε. Ούτε εγώ το σκέφτηκα περισσότερο, ούτε η μάνα το δέχτηκε ευκολότερα· υπέκυψε με βαριά καρδιά.»⁸

Το απόσπασμα, εκτός από το ενδιαφέρον που παρουσιάζει για τη μελέτη μας, είναι χαρακτηριστικό της διαδικασίας που ακολουθούνταν για την απόθεση ενός παιδιού στα περιβόητα Hôpitals des Enfants-Trouvés. Η διαδικασία διευκολύνονταν από την παρουσία μιας μαίας η οποία επωμιζόταν τις δυσκολίες απαλλάσσοντας τους γονείς από την αμηχανία και τη συναισθηματική φόρτιση της εγκατάλειψης. Ως ανακούφιση της τελευταίας προβλεπόταν το «σημάδεμα» του παιδιού με κάποιο χαρακτηριστικό σημείο αναγνώρισης που θα μπορούσε στο μέλλον να οδηγήσει στην επανένωσή του με τους γονείς του. Το σημείο αυτό περιλαμβάνεται στην κάρτα που ο Ρουσσώ παραχώνει στα σπάργανα του πρώτου μωρού, ενώ μια ίδια κρατά αυτός και η μητέρα. Το μέρος όμως αυτό της διαδικασίας παραλείπεται από αμέλεια τη δεύτερη φορά, αφού η ανάγκη κατευνασμού των τύψεων των γονέων είναι μικρότερη.

---

⁸ Z-Z.Ρουσσώ, *Οι Εξομολογήσεις*, μτφ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, τ. Β', Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1997, σ.78.

Στον Λάμπρο, όμως, το σημάδεμα του έκθετου παιδιού λαμβάνει δραματικό χαρακτήρα και καθορίζει τις πράξεις και τις σκέψεις των ηρώων, καθώς και το ξετύλιγμα της υπόθεσης. Η κόρη (και κανένα άλλο από τα αρσενικά παιδιά) σημαδεύεται με το σημείο του σταυρού στο χέρι, σημείο το οποίο επιτρέπει την αναγνώρισή της από τη μητέρα της στη σκηνή του Ονείρου της Μαρίας, αλλά και από τον Λάμπρο μετά την ερωτική τους συνεύρεση. Ο Σολωμός σχεδιάζει, επίσης, στα ιταλικά (χωρίς να προχωρά και στην επεξεργασία σε ελληνικούς στίχους) τη σκηνή όπου η Μαρία περιγράφει τη χάραξη του αναγνωριστικού σημαδιού στη σελίδα 26 του Τετραδίου Z12:

*Non ti ricordi che facendole nella palma il santo segno della croce, per questo segno ti dissi non la gittare? Ti ricordi quella notte mentre la si portava per buttarla faceva tutte quelle grida e mi pareva che natura glie le mettesse sull'ignara bocca per farsi strada al mio cuore.*⁹

Δεν θυμάσαι που φτιάχνοντάς της στην παλάμη το άγιο σημείο του σταυρού, για αυτό το σημείο σου είπα να μην την πεξάξεις; Θυμάσαι εκείνη την νύχτα ενώ την πήγαινες για να την πετάξεις έκανε όλες εκείνες τις φωνές και μου φαινόταν ότι η φύση τις της έβαζε στο άγνωρο στόμα για να βρει δρόμο προς την καρδιά μου.

Ο αριθμός και το φύλο των παιδιών του Ρουσσώ είναι αβέβαια. Ο ίδιος στις *Εξομολογήσεις* δηλώνει ότι επρόκειτο συνολικά για πέντε παιδιά. Πέντε, ήταν και τα – αρσενικά – παιδιά του Λάμπρου σε ενδιάμεση φάση της επεξεργασίας του ποιητικού υλικού που αποτυπώνεται στη σελίδα 20 του χειρόγραφου τετραδίου. Εκεί ο αρχικός αριθμός των παιδιών του Λάμπρου διορθώνεται από δεκαπέντε, για συμβολικούς λόγους, αρχικά, σε πέντε και στη συνέχεια σε τρία, αριθμός που θα παραμείνει ως την εγκατάλειψη της συγγραφής του συνολικού ποιήματος. Ας δούμε τις τρεις διαδοχικές μορφές που παίρνει η οκτάβα που προσδιορίζει τον αριθμό των παράνομων παιδιών, των *bastardelli*, όπως τους ονόμαζε ο ίδιος ο ποιητής¹⁰:

A':

*Τυφλά τυφλά την πρώτη θύρα ανοίγει
και να δυο που του λεν: "Χριστός Ανέστη"
πάει στην δεύτερη θύρα και ξανοίγει
άλλα τρία που του λέν: "Χριστός Ανέστη"*

---

⁹ Δ.Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, επιμ. Λίνου Πολίτη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1964. Κυκλοφορεί δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη: Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα, Ενότητα Ι. Νεανικό Τετράδιο (1820-1828)*, επιμ. Λ. Πολίτη - επιμ. 2ης έκδοσης Αικατερίνη Τικτοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1999, σ. 26.

¹⁰ Βλ. και Coutelle ό.π., σημείωση 23, σ.290.

από την τρίτη πολεμάει να φύγει
κι άλλοι δέκα του λεν: “Χριστός Ανέστη”
κι αγκαλά κι είν’ αδύνατος να σπρώξει
τα χέρια του κινάει για να τα διώξει

Β´

Τυφλά τυφλά την πρώτη θύρα ανοίγει
κι ένας ίσκιος του λέει: “Χριστός Ανέστη”
πάει στην δεύτερη θύρα και ξανοίγει
άλλους δύο που του λέν: “Χριστός Ανέστη”
από την τρίτη πολεμάει να φύγει
κι άλλοι δύο του λεν: “Χριστός Ανέστη”
κι αγκαλά κι είν’ αδύνατος να σπρώξει
τα χέρια του κινάει για να τα διώξει

Γ´

Τυφλά τυφλά την πρώτη θύρα ανοίγει
κι ένας ίσκιος του λέει: “Χριστός Ανέστη”
πάει στην δεύτερη θύρα και ξανοίγει
άλονε που του λέει: “Χριστός Ανέστη”
από την τρίτη πολεμάει να φύγει
κι ένας τρίτος του λέει: “Χριστός Ανέστη”
κι αγκαλά κι είν’ αδύνατος να σπρώξει
τα χέρια του κινάει για να τα διώξει

Οι βιογραφικές όμως συστοιχίες Ρουσσώ και Λάμπρου δεν τελειώνουν εδώ. Και ο Ρουσσώ, όπως και ο Λάμπρος, έζησε παράνομα με την ερωμένη του αρκετά χρόνια, προτού αποφασίσει, όπως αναφέρεται σε βιογραφίες του, να την παντρευτεί σε μια ανεπίσημη τελετή μέσα στο δάσος. Ένας από τους πρώτους του βιογράφους αναφέρεται στο περιστατικό ως εξής:

«Η Δις Λεβασέρ, σαν τις υπηρέτριες των επαρχιακών ιερέων, ήταν οικοδέσποινα στο σπίτι του φιλοσόφου εδώ και είκοσι πέντε χρόνια και το κυβερνούσε με αυταρχικότητα πολύ περισσότερο εφόσον του είχε δώσει παιδιά. Κατά καιρούς του ζητούσε να την παντρευτεί, όμως αυτός της αρνούσαν. Ωστόσο, στενεμένος από τις συχνές και πιεστικές παρακλήσεις της, υποχώρησε και να πώς. Κατοικούσε τότε με το όνομα Ρενού στη μικρή πόλη Μπουργκουά της Ντοφινέ και δεν έκανε παρέα παρά με τη Μαντάμ ΝτεΜοντσιτζέ [...]. Μία μέρα, ο Ζαν Ζακ την παρακάλεσε να τον συνοδεύσει σε έναν περίπατο που έπρεπε να κάνει με τη Δις Λεβασέρ. Πηγαν οι τρεις τους σε ένα κοντινό δάσος και όταν βρέθηκαν σε απόσταση μιας λεύγας περίπου από τη Μπουργκουά, όταν βρέθηκαν καλά χωμένοι στο δάσος, όταν βρέθηκαν επιτέλους

σαν να ήταν μόνοι στον κόσμο, ο Ρουσσώ σταμάτησε και ύστερα από μια στιγμή περισυλλογής, είπε στη Δις Λεβασέρ: «Εκφράσατε την επιθυμία, δεσποινίς, να γίνω σύζυγός σας... Καλά λοιπόν! Μπροστά στον ουρανό, από τη στιγμή αυτή, ορκίζομαι να σας αναγνωρίζω για γυναίκα μου... επικαλούμαι τη μαρτυρία της Μαντάμ ΝτεΜοντσιτζέ για την υπόσχεση που δίνω η οποία θα με δεσμέυει στο εξής όπως αν ο γάμος μας είχε πραγματοποιηθεί στην εκκλησία και με επίσημα έγγραφα.»¹¹

Μια παρόμοια σκηνή γαμήλιας τελετής φαίνεται ότι σχεδίαζε ο Σολωμός να εντάξει στον *Λάμπρο*, στο επεισόδιο που ο Πολυλάς καταρτίζει και ονομάζει «Η τρέλα της Μαρίας»¹². Σχετικά με αυτό το επεισόδιο ο πρώτος σολωμικός εκδότης γράφει στην εισαγωγή του:

«Της Μαρίας επάρθη ο νους, αδύνατος να υπομείνει το βάρος τόσης συμφοράς· και εις την τρέλα της η δύστυχη, μεταξύ εις τ' άλλα, ζητάει να στεφανωθή με τον Λάμπρο· και τούτος για να την ησυχάσει διορίζει να ετοιμασθή τάχα ο γάμος»¹³

Η επεξεργασία της σκηνής στο τετράδιο Z12 δίνει μονάχα μία οκτάβα, η οποία βρίσκεται καθαρογραμμένη στη σελίδα 23, ενώ ο Σολωμός την επεξεργάζεται ελάχιστα πριν, μόνο σε λίγες γραμμές στη σελίδα 12. Η οκτάβα, όπως τη δημοσιεύει ο Πολυλάς (δηλαδή στην τελευταία της μορφή) έχει ως εξής:

*Ο παπάς για το γάμο όλα ετοιμάζει
Κι είναι αναμμένα τα κεριά του γάμου·
Ο Λάμπρος τρομασμένος τηνε κράζει:
«Σήκω δυστυχισμένη, έλα κοντά μου»
Εις τη φωνή του Λάμπρου ανατριχιάζει
Και παρευθύς σηκώνεται από χάμου
Και τραγουδάει και τραγουδώντας κλαίει·
Και αυτός, «Μην κλαις, μην τραγουδάς», της λέει.¹⁴*

Δεν θα είχε ίσως νόημα να συνεχίσουμε να απαριθμούμε συστοιχίες ανάμεσα στο λογοτεχνικό χαρακτήρα του *Λάμπρου* και τη ζωή του ελβετού φιλοσόφου. Ας

---

¹¹ A.J.de Barruel-Beauvert, *Vie de J. J. Rousseau: précédée de quelques lettres relatives au même sujet*, Londres, 1789, σ.360-361. Δεν έχει, βέβαια, σημασία αν η ανεκδοτολογικού περιεχομένου αφήγηση αυτή είναι ιστορικά ακριβής, αλλά ότι ο Σολωμός θα μπορούσε να έχει διαβάσει αυτήν ή κάποια παρόμοια ιστορία για τον Ρουσσώ ή να την έχει πληροφορηθεί με έμμεσο τρόπο.

¹² Στο δεύτερο μέρος του χειρογράφου (σ.24 κ.ε.) δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η σκηνή αυτή εξακολουθούσε να είναι μέσα στα πλάνα του ποιητή, εφόσον σε κανένα σημείο δεν την επεξεργάζεται εκ νέου, για να την συμπληρώσει, ούτε επιβεβαιώνει τη θέση της στο αφηγηματικό πλάνο.

¹³ Δ.Σολωμού, *Άπαντα. τ.Α', Ποιήματα*, επιμέλεια-σημειώσεις Λ.Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα, [1948]1999, σ.159.

¹⁴ ό.π., σ.193

περιοριστούμε σε μια τελευταία: κι ο Ρουσσώ, όπως και ο Λάμπρος, υπήρξε ένας άνθρωπος άξιος θαυμασμού για τις αρετές του, καθώς και για τις υπήρεσιες που πρόσφερε με το έργο και τη δράση του. Και οι δύο είναι χαρακτήρες αντιφατικοί: φανερώνται σπουδαίοι στον δημόσιο βίο, αλλά φαύλοι στον ιδιωτικό¹⁵. Όσον αφορά τον Λάμπρο, έχει επισημανθεί η λογοτεχνική τόλμη που επιδεικνύεται εκ μέρους του Σολωμού με το πλάσιμο ενός χαρακτήρα που ενώ είναι ένας γενναίος αγωνιστής της ελευθερίας, ταυτόχρονα αποδεικνύεται ανήθικος και διεφθαρμένος¹⁶. Η αντίφαση αυτή δικαιολογημένα προβληματίζει, όπως φαίνεται από το χειρόγραφο εργασίας, τον Σολωμό κατά τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του Λάμπρου, όταν στη σελίδα 32, που ήδη μνημονεύσαμε γράφει:

*Si farà nel primo canto che dal discorso della Maria risulti che Lambro è coraggioso, (στο διάστιχο) **per non rendere troppo odioso il suo carattere, e quindi il lettore non senta più pietà per lui ma che la passione per le donne gli spinga parole forti nella bocca per corromper le donne e che così corrippe anch' essa, e nel terzo canto (o quel che sarà) questa verità si svilupperà quando egli trovandosi nella campagna delle tombe colla donzelletta per corromperla le parla con parole piene di incantissimo. (Pero bisogna meditarle perchè non apparisca orma di imatazione in Bayron nel suo vricolaca.)***

Να κάνεις ώστε στο πρώτο άσμα από τα λόγια της Μαρίας να βγαίνει ότι ο Λάμπρος είναι γενναίος, (στο διάστιχο) **για να μην γίνει πολύ μισητός ο χαρακτήρας του και ύστερα ο αναγνώστης να μην αισθάνεται πια συμπόνοια για αυτόν** αλλά ότι το πάθος του για τις γυναίκες του βάζει στο στόμα δυνατά λόγια για να διαφθείρει τις γυναίκες κι έτσι διέφθειρε κι εκείνη, και στο τρίτο άσμα (ή όποιο θα είναι αυτό) αυτή η αλήθεια θα ξεδιπλώνεται όταν αυτός ευρισκόμενος στο κοιμητήριο με την κοπέλα για να τη διαφθείρει της μιλά με λόγια γεμάτα γοητεία. (Όμως χρειάζεται να τα μελετήσεις για να μην εμφανίζεται ίχνος μίμησης στον Μπαίρον στον Βρυκόλακά του)

Ως τη σελίδα αυτή ο χαρακτήρας του Λάμπρου παρουσιάζεται διεφθαρμένος και ανήθικος, οι πράξεις του αποδεικνύουν τη φαυλότητά του: αποπλανήσεις γυναικών,

---

¹⁵ Οι δύο χαρακτήρες, ο ένας μυθοπλαστικός και ο άλλος μυθιστορηματοποιημένος μέσα από την αυτοβιογράφιση ή την βιογράφιση, φαίνεται ότι ενσωματώνουν και μοιράζονται κάποια από τα τυπικά χαρακτηριστικά του ρομαντικού ήρωα, όπως ο εγωκεντρισμός, ο συνδυασμός συναισθηματισμού και κυνισμού, το υψηλό φρόνημα, αλλά και τα άσβεστα πάθη. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά του ρομαντικού ήρωα βλ.ενδεικτικά L.Furst, *Η προοπτική του ρομαντισμού*, μτφ. Κλ.Σύρμα, Ψυχογιός, Αθήνα, 2001, σσ. 140-164.

¹⁶ Ν.Σιδέρη, «Ένας ακατόρθωτος κλέφτης: Ο Λάμπρος του Διονύσιου Σολωμού», μόνο σε ηλεκτρονική μορφή: <https://siderman.gr/lambros-solomos/> (τελευταία πρόσβαση: 31.05.2018).

παράνομες ερωτικές συνευρέσεις, νόθα τέκνα, εγκατάλειψη χωρίς οίκτο των παιδιών του, αιμομειξία. Η σκιαγράφηση αυτή του χαρακτήρα κινδυνεύει όμως να τον ακυρώσει ως λογοτεχνικό ήρωα, αφού ο αναγνώστης δεν θα μπορεί πια να συσχετιστεί μαζί του και να τον συμπονέσει όταν θα υποφέρει, ακυρώνοντας αυτή τη βασική – αριστοτελική θα λέγαμε – λειτουργία της ανάγνωσης. Θα πρέπει, για αυτό, να εξισσοροπηθεί η φαυλότητα που συνυφαίνουν οι πράξεις του στον ιδιωτικό του βίο με τη γενναιότητα και τη μεγαλοψυχία που επιδεικνύει ως αγωνιστής της ελληνικής ελευθερίας. Η παρατήρηση αυτή του ποιητή που καταγράφεται εδώ υλοποιείται με διορθωτικές παρεμβάσεις στις προηγούμενες σελίδες, όπως αυτή στη σελίδα 23:

Un appiccò ragionevole per cui Lambro vada a combattere potrà essere per combattere contro il Passà ache uccise il fratello della sua donna. E di qui trai argomento di lodarlo per il suo coraggio.

Μία εύλογη αιτία για την οποία ο Λάμπρος πάει να πολεμήσει μπορεί να είναι για να πολεμήσει εναντίον του Πασά που σκότωσε τον αδερφό της γυναίκας του. Και από δω βρες αφορμή να τον επαινέσεις για το θάρρος του.

Παρόμοια, οι ανακολουθίες του χαρακτήρα του προβληματίζουν και τον ίδιο τον Ρουσσώ ο οποίος γράφοντας τις *Εξομολογήσεις* του προσπαθεί να κατευνάσει τις πατρικές τύψεις και να δικαιολογήσει τις επιλογές του με χαρακτηριστική αυτοβιογραφική αυταρέσκεια:

«Αλλά η φλογερή καρδιά μου, η τρομερή ευαισθησία μου, η ευκολία με την οποία δίνομαι σ' αυτούς που αγαπώ, [...](απαριθμεί κι άλλες αρετές του)] η τρυφερότητά μου, η γλυκιά και δυνατή συγκίνησή μου μπροστά σε καθετί όμορφο, γενναιόψυχο, θα μπορούσαν ποτέ όλα αυτά να συνυπάρξουν με τη διαστροφή που ποδοπατάει ανενδοίαστα το ομορφότερο χρέος; Όχι, το ξέρω και δεν διστάζω να το πω: είναι αδύνατον. Ο Ζαν Ζακ δεν υπήρξε ποτέ, ούτε μια στιγμή στη ζωή του, ένας άνθρωπος χωρίς αισθήματα, ένας άστοργος, ένας άσπλαχνος πατέρας. Μπορεί να έκανα λάθος, αλλά δεν ήμουν απάνθρωπος.»¹⁷

Μπορούμε να φανταστούμε τον Σολωμό να διαβάζει αυτές τις γραμμές ή θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι βιογραφικές πληροφορίες του για τον Ρουσσώ προέρχονται από άλλη πηγή; Οι *Εξομολογήσεις* δεν μεταφράστηκαν στα ιταλικά παρά στο τέλος του αιώνα¹⁸. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποκλείσουμε το

¹⁷ Ζ.-Ζ.Ρουσσώ, *Οι Εξομολογήσεις*, ό.π., τ. Β', σ.91

¹⁸ Δεν μπόρεσα να εξακριβώσω καμία ιταλική μετάφραση των *Εξομολογήσεων* ως το 1884. Στον πρόλογο αυτής της έκδοσης του 1884 ο εκδότης ισχυρίζεται ότι πρόκειται για την πρώτη εμφάνιση του κειμένου των *Εξομολογήσεων* στην ιταλική γλώσσα (G.-G. Rousseau,

ενδεχόμενο να τις διάβασε στο γαλλικό πρωτότυπο. Ξέρουμε, άλλωστε, ότι ο Σολωμός την εποχή αυτή διαβάζει με σχετική άνεση από τα γαλλικά, αφού σε ένα σημείωμά του μάλλον προς τον Λουδοβίκο Στράνη του ζητά να προμηθευτεί για λογαριασμό του από τη Γαλλία τον *Φάουστ* του Γκαίτε μεταφρασμένο στα γαλλικά¹⁹. Ωστόσο, το ενδεχόμενο η πηγή των πληροφοριών του να μην είναι το κείμενο των *Εξομολογήσεων* δεν μπορεί να αποκλειστεί. Την εποχή αυτή κυκλοφορούν στα γαλλικά, αλλά και στα ιταλικά ακόμη αρκετά βιβλία που προσεγγίζουν τη ζωή του Ρουσσώ, παράλληλα ή ανεξάρτητα από τα έργα του. Τα περισσότερα από αυτά τα έργα αναφέρονται στην υπόθεση των τέκνων του και στη ζωή του με την Τερέζ Λεβασέρ, δύο πτυχές του ιδιωτικού του βίου που θεωρούνται καθοριστικές για τη σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του. Οι πληροφορίες που μεταφέρονται είναι συγκεχυμένες και η ακρίβειά τους είναι δύσκολο να ελεγχθεί. Όπως είναι φυσικό, οι διάφορες βιογραφήσεις του Ρουσσώ, αλλά και η αυτοβιογράφησή του στις *Εξομολογήσεις*, εντάσσονται κάθε φορά σε μια διαφορετική προσπάθεια να δομηθεί μια συγκεκριμένη εικόνα του βιογραφούμενου και των προσώπων που τον περιβάλλουν, εικόνα που εξυπηρετεί κυρίως τα κίνητρα του βιογράφου. Έτσι, για παράδειγμα, όσον αφορά τη σχέση του με την Τερέζ, στις *Εξομολογήσεις* καλλιεργείται συστηματικά από τον αυτοβιογραφούμενο στον αναγνώστη η εντύπωση ότι πρόκειται για μια σχέση βαθιάς αγάπης και συντροφικότητας που σκιάζεται μόνο από την παρέμβαση τρίτων, μια σχέση που πρόσφερε ανακούφιση και παρηγοριά στον Ελβετό φιλόσοφο, κατά τα λεγόμενά του, σε δύσκολες στιγμές. Ωστόσο, η Madame de Staël στο νεανικό της έργο για τη ζωή και την προσωπικότητα του Ρουσσώ, *Lettres sur les ouvrages et le caractère de J. J. Rousseau*²⁰, παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα της σχέσης των δύο συντρόφων:

«Ένας Γενεβέζος που έζησε κοντά στο Ρουσσώ τα τελευταία είκοσι χρόνια της ζωής του μου έχει πολλές φορές περιγράψει τον φρικτό χαρακτήρα της γυναίκας του: τις αποτρόπαιες παρακλήσεις της αφύσικης αυτής μητέρας προς αυτόν να βάλει τα παιδιά της στο ορφανοτροφείο, μη σταματώντας να του επαναλαμβάνει ότι όλοι όσους θεωρούσε φίλους του θα προσπαθούσαν να εμπνεύσουν στα παιδιά του ένα

Le Confessioni [con prefazione di Olindo Guerrini], Milano, Società editrice Sonzogno, tra 1884 e 1908).

¹⁹ Δ. Σολωμού, *Απαντα, τ.Γ'*, *Αλληλογραφία*, επιμέλεια-μετάφραση-σημειώσεις: Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, 1991, επιστολή 23, σ.110.

²⁰ Πρωτοκυκλοφόρησε το 1789, δηλαδή όταν η Μαντάμ ντε Σταλ ήταν μόλις είκοσι τριών χρονών και αναθεωρήθηκε αργότερα (1814) από την συγγραφέα. Ήδη από το 1817 κυκλοφορεί μεταφρασμένο στα ιταλικά: *Baronessa di Stale Holstein, Lettere sugli scritti e sul carattere di J.J.Rousseau*, Medrisio, 1817.

θανάσιμο μίσος εναντίον του και πασχίζοντας με τις συκοφαντίες και τους προσπονητούς της φόβους να τον γεμίσει με θλίψη και δυσπιστία»²¹.

Αν κάποιος (ή κάποια) από τα έργα που αναφέρθηκαν μπορεί να αποτελέσει ανάγνωσμα του Σολωμού πριν ή κατά τη διάρκεια της σύνθεσης του *Λάμπρου*, δε μπορούμε να το βεβαιώσουμε με ακρίβεια. Αυτό που μπορούμε, όμως, να επιβεβαιώσουμε είναι ότι ο Σολωμός την εποχή που έγραφε τον *Λάμπρο*²² γνώριζε τη βιογραφία του Ελβετού από τα αναγνώσματά του και η βιογραφία αυτή του προκάλεσε αρκετή εντύπωση ώστε να σκεφτεί να την αξιοποιήσει στο συναφές θεματικά έργο που ετοίμαζε.

Η κοινή θεματική ρουσσωικού βίου και *Λάμπρου*, με βάση και όσα ειπώθηκαν παραπάνω, μπορεί να συνοψισθεί στα εξής θεματικά μοτίβα, τα οποία, πρέπει να σημειωθεί, την εποχή που γράφεται ο *Λάμπρος* δεν είναι καθόλου δυσεύρετα τόσο στη λογοτεχνία όσο και στη ζωή: συμβίωση χωρίς γάμο, γέννηση παιδιών εκτός γάμου, απόθεση παιδιών στο ορφανοτροφείο, πατρικές τύψεις, εικονικός γάμος.

Δεν μπορεί, βέβαια, κανείς παρά να αναγνωρίσει τη συνάφεια αυτής της θεματικής με τον βίο του ίδιου του Σολωμού και με τις συνθήκες της δικής του γέννησης. Παιδί που γεννιέται εκτός γάμου και ο ίδιος, με όλα τα νομικά και οικονομικά επακόλουθα που αυτό συνεπάγεται²³, δεν αναγνωρίζεται από τον πατέρα παρά μέσω ενός σχεδόν συμβολικού γάμου που πραγματοποιείται λίγο πριν από τον θάνατο του τελευταίου χωρίς όμως να εξαλείφει το στίγμα του νόθου που βαραίνει τον Σολωμό και τον αδερφό του Δημήτρη δια βίου. Οι αντιστοιχίες που μπορούν να επισημανθούν μεταξύ της υπόθεσης του *Λάμπρου* και του σολωμικού βίου δε διέφυγαν την προσοχή των μελετητών και οδήγησαν συχνά σε ψυχαναλυτικές αναγνώσεις και ερμηνείες του *Λάμπρου*²⁴. Με βάση αυτές, η γραφή αποκτά στον *Λάμπρο* θεραπευτική διάσταση, καθώς μέσω της δημιουργικής διαδικασίας ο ποιητής

---

²¹ A.L.Germaine de Staël, *Lettres sur les ouvrages et le caractère de J.J. Rousseau*, 1789, σσ.121-122.

²² Για τη χρονολόγηση της συγγραφής του *Λάμπρου*, βλ. Coutelle, ό.π., σσ. 287-288 και 313-324 και Λ.Πολίτης, «Το πρώτο σχέδιο του “Λάμπρου”. Πρόδρομη φιλολογική έκδοση από το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 12»· τώρα στο Λίνος Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, [1985] 1995, 442-489.

²³ Βλ. σχετικά Δ. Χ. Καπάδοχος, *Ο Σολωμός Δέσμιος του Νομικού Καθεστώτος της Εποχής του*, Αθήνα 1992 και Σ. Καυάσκης, *Στοιχεία Βιογραφίας του Δ. Σολωμού*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά Ν.Σιδέρης, «Διονύσιος Σολωμός: Ψυχή, Ιστορία, Δημιουργία» στο Θ.Χατζόπουλος (επιμ.), *Ψυχανάλυση και νεοελληνική λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2013, καθώς και Β.Θεοδοσάτου, «Ένιωσα τη ζωή εκείνη δε με αντιλήφθηκε» *Μια ερμηνευτική προσέγγιση στο έργο του Διονύσιου Σολωμού*, Επέκεινα, Τρίκαλα, 2017, σσ.71-103.

επιχειρεί να αντιμετωπίσει το τυραννικό γι' αυτόν οικογενειακό παρελθόν που του κληροδότησε τον απιμωτικό τίτλο του «νόθου» και να απαλλαγεί από αυτόν ανακατασκευάζοντας με τα υλικά της μυθοπλασίας την ταυτότητά του²⁵.

Σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα εύκολα μπορεί να ενταχθεί η αναφορά στο Ρουσσώ και στη βιογραφία του που έχει παράλληλες ομοιότητες τόσο με το αφηγηματικό σύμπαν του *Λάμπρου* όσο και με τη σολωμική οικογενειακή μυθιστορία. Ο ποιητής εντοπίζει στον ρουσσωικό βίο μια οικογενειακή ιστορία που θα μπορούσε να είναι η δική του, αν τα πράγματα είχαν εξελιχθεί διαφορετικά γι' αυτόν, την ίδια εποχή ασχολείται με τη συγγραφή του *Λάμπρου*, όπου το ζήτημα της νόθης γέννησης και τα επακόλουθά του αποτελούν κεντρικό θεματικό πυρήνα και καθοριστικό κίνητρο για τη δράση των προσώπων, παραλληλίζει τον Ρουσσώ, έναν «άσπλαχνο» πατέρα με τον δικό του ήρωα – τον Λάμπρο – που είναι ίσως η μυθοπλαστική μεταμπίεση του δικού του πατέρα. Όλες αυτές οι περίπλοκες δημιουργικές διεργασίες λαμβάνουν χώρα κατά τη σύνθεση ενός ποιήματος που ο ίδιος ο ποιητής με χιούμορ και αυτοσαρκασμό ονομάζει «Το ποίημα των μικρών μπάσταρδων»²⁶, αναγνωρίζοντας έτσι με έμμεσο τρόπο ότι στο μυθοπλαστικό αυτό αφηγηματικό έργο μεταγγίζονται και μεταπλάθονται προσωπικά βιώματα και οικογενειακά τραύματα.

Στο πλαίσιο τέτοιων δημιουργικών διεργασιών εντάσσεται και η – προσωρινή και απραγματοποίητη τελικά – πρόθεσή του να εμφανίσει κάποια στιγμή στην πορεία της αφήγησης το φάντασμα του Ρουσσώ, σαν άλλο Λάμπρο, να κάθεται πάνω στον ίδιο του τον τάφο και να παρατηρεί την αμόλυπτη ομορφιά της φύσης (“guardi la farfaletta”), που ενσαρκώνεται στο πέταγμα της πεταλούδας, αλλά έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με την κατάσταση της δικής του ψυχής που έχει ανεπανόρθωτα μολυνθεί μετά την επονείδιστη πράξη της εγκατάλειψης των παιδιών του. Η εικόνα του αγαθού, αγνού και αμόλυπτου φυσικού κόσμου, απόλυτα συμβατή με τη

---

²⁵ Σιδέρης, ό.π., σ.236.

²⁶ Η φράση εντοπίζεται στη σελίδα 19 του χειρογράφου, γραμμένη στα ιταλικά: “Dopo il poema dei bastardelli si traterà του Αδελφοποιτούς”. Ο Coutelle θεωρεί ότι το «ποίημα των μικρών μπάσταρδων» είναι το Όνειρο της Μαρίας και υποθέτει ότι με τη φράση «τους Αδελφοποιτούς» ο Σολωμός αναφέρεται σε άλλο επεισόδιο του *Λάμπρου* που είχε πρόθεση να γράψει – αλλά δεν έγραψε τελικά – όπου θα εμφάνιζε τον Λάμπρο να μάχεται τους Τούρκους (Coutelle, ό.π. σσ.295-297). Όπως έχει επισημανθεί, όμως, (Καυάσκης, ό.π., σ.271-274) η χρήση της λέξης ποίημα δεν μπορεί να δικαιολογηθεί για τμήμα του *Λάμπρου*, με βάση τη σολωμική ορολογία (βλ. και Τσαντσάνογλου, ό.π., σσ.48-49), οπότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Σολωμός στη φάση αυτή της σύνθεσης – και μάλλον χιουμοριστικά και αυτοσαρκαστικά, όπως επισημάνθηκε – τιτλοφορεί τον *Λάμπρο* «Το ποίημα των μικρών μπάσταρδων», ενώ με τον τίτλο «Αδελφοποιτούς» εννοεί κάποιο άλλο ποίημα που έχει πρόθεση να γράψει, ίσως τους Ελεύθερους Πολιορκισμένους.

ρουσσωική κοσμοθεωρία, του υπενθυμίζει ακατάπαυστα και μετά θάνατον (όπως η Τερέζ, ως άλλη Μαρία, όσο ήταν ζωντανός;) την μυαρότητα της δικής του ύπαρξης.

«Ω, ψυχή του Ρουσσώ», δεν θα μπορούσε, βέβαια, όπως πιστεύει ο Coutelle, να αναφωνεί ο ίδιος ο Λάμπρος κατηγορώντας τον Ελβετό φιλόσοφο (και με ποια άλλωστε αφορμή;) για ένα παράπτωμα τόσο όμοιο με τα δικά του. Εξίσου, αν όχι περισσότερο, απίθανο θα ήταν τα λόγια αυτά να λέγονται από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο της αφήγησης εκτός από τον αφηγητή. Αυτός μόνο θα μπορούσε να εισαγάγει αυτή την εικόνα, για να μας δείξει την τύχη ενός άλλου – αξιοθαύμαστου, μάλιστα, και διάσημου – προσώπου που έπεσε στα ίδια παραπτώματα με τον Λάμπρο. Και τοποθετώντας τη σκηνή αυτή στην αφήγηση του θανάτου του Λάμπρου, να υπαινιχθεί την αδυναμία ακόμη και της αθάνατης ψυχής να υπερβεί την αμαρτία της εγκατάλειψης απαλλασσόμενη από τις έννοιες και τα σφάλματα της γήινης ζωής. Ούτε η ψυχή του φιλόσοφου Ρουσσώ δεν μπόρεσε να τα ξεπεράσει.

Το ποιητικό αποτέλεσμα του σχεδιάσματος είναι μάλλον αμφίβολο και πιθανότατα αυτός να ήταν και ο λόγος που εγκαταλείφθηκε. Διατηρεί όμως την αξία του. Πρώτα-πρώτα, επειδή μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε έναν διαφορετικό τρόπο με τον οποίο μπορεί η ανάγνωση και τα διακείμενα να παρεμβαίνουν στη δημιουργική εργασία, όχι ως ποιητικά πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή, αλλά διαθλασμένα μέσα από το τραύμα και την εμπειρία. Έπειτα, γιατί η αναφορά αυτή στο Ρουσσώ μας επιτρέπει να ρίξουμε μια κλεφτή ματιά στη βιβλιοθήκη του Σολωμού την εποχή που γράφει τον *Λάμπρο* και να πιστοποιήσουμε κάποια από τα αναγνώσματά του, που δεν μπορούν να ανιχνευτούν με άλλο τρόπο (αφού δεν επιβιώνουν στη φυσική βιβλιοθήκη του) και εν τέλει να διατυπώσουμε νέα ερευνητικά ερωτήματα²⁷.

Ακόμη, όμως, γιατί η τολμηρή ιδέα της – εν δυναμει – εμφάνισης του Ρουσσώ σε ένα σολωμικό έργο εμπλέκει το μικρό αυτό σολωμικό προσχέδιο σε μια ενδιαφέρουσα ευρύτερη λογοτεχνική παράδοση, σε μια λογοτεχνική, θα λέγαμε, μόδα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας της εποχής η οποία επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολύπλευρη προσωπικότητα και δράση του Ελβετού φιλοσόφου. Το ενδιαφέρον αυτό φαίνεται να παίρνει δύο κυρίως δρόμους²⁸: αρχικά εκδηλώνεται ως ένα είδος «λογοτεχνικής λατρείας» που εδράζεται κυρίως στην ανάγνωση της *Νέας Ελοΐζας* και των *Εξομολογήσεων* και, κυρίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση,

---

²⁷ Εφόσον πιστοποιούμε την ανάγνωση της ρουσσωικής βιογραφίας ή/και κάποιων έργων του Ρουσσώ από τον Σολωμό, θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί αν ανιχνεύονται νήματα επικοινωνίας μεταξύ του σολωμικού έργου και της ρουσσωικής σκέψης σε θεματικούς άξονες που μοιάζουν κοινοί στα δύο συγγραφικά σύμπαντα (Χρέος, Φύση, Ηθική). Βλ. και παρακάτω.

²⁸ G.H.McNeil, “The Cult of Rousseau and the French Revolution.” *Journal of the History of Ideas*, vol. 6, no. 2, 1945, σσ. 197–212. Ηλεκτρονική πρόσβαση (τελευταία πρόσβαση: 30 Μαΐου 2018): www.jstor.org/stable/2707363.

λαμβάνει τη μορφή της «πολιτικής λατρείας» που συνδέεται με την πρόσληψη του *Κοινωνικού Συμβολαίου* στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα των ιδεολογικών ζυμώσεων που συντελούνται στην Ευρώπη στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα²⁹.

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της «λογοτεχνικής λατρείας» και χωρίς να απομακρυνθούμε από τα σολωμικά διακείμενα, θα μπορούσαμε να μνημονεύσουμε το βυρωνικό *Προσκύνημα του Τσάιλντ Χάρολντ* στο τρίτο άσμα του οποίου ο αρχετυπικός βυρωνικός ήρωας ταξιδεύει ως προσκυνητής στην Ελβετία, στις όχθες της λίμνης Λεμάν, κάτω από τις κορυφές των Άλπεων όπου εκτυλίσσεται η συγκινητική ιστορία αγάπης της Ελοΐζας και του Σεν-Πρε. Το προσκύνημα στον καθαγιασμένο από τη λογοτεχνική γραφή τόπο αποτελεί την αφορμή για μια εκτενή αναφορά στον «γηγενή της χώρας», τον «άγριο Ρουσσώ». Ο αφηγητής-Μπάιρον, αφού εκφράζει τον θαυμασμό του για τον Ελβετό σχολιάζει τον δύσκολο χαρακτήρα του, αποτέλεσμα μιας βασανισμένης και δύσκολης ζωής, τη στάση του απέναντι σε υποτιθέμενους εχθρούς και φίλους που καθορίστηκε συχνά από τη ροπή του προς την καχυποψία, αλλά και την αξιοθαύμαστη ευγλωττία του που φέρνει δάκρυα στα μάτια όσων τον διαβάζουν³⁰. Οι παρατηρήσεις αυτές που διατυπώνονται για τη ζωή και τον χαρακτήρα του Ελβετού φιλοσόφου απηχούν την ανάγνωση των *Εξομολογήσεων*, όπου συχνά ο Ρουσσώ παραπονιέται για τις διαρκείς πρακτικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει και διαμαρτύρεται για την προδοτική συμπεριφορά των φίλων του³¹. Ολοκληρώνοντας το πορτραίτο του Ρουσσώ, ο αφηγητής-Μπάιρον δεν παραλείπει, βέβαια, να αναφερθεί στη συμβολή των έργων του στην ιδεολογική διαμόρφωση και πυροδότηση της Γαλλικής Επανάστασης και, συνεπακόλουθα, στην απαλλαγή του λαού από την τυραννία. Ταυτόχρονα με τον θαυμασμό του και τον ενθουσιασμό για την επαναστατική ανατροπή εκφράζονται και μετριασμένες επιφυλάξεις για το διάδοχο καθεστώς που συναγωνίζεται, κατά τον συγγραφέα, σε αδικία και ασυδοσία το προηγούμενο³². Πάντως, οι γενικές παρατηρήσεις πάνω στην

---

²⁹ Παραθέματα από τα «πολιτικά» έργα του Ρουσσώ χρησιμοποιήθηκαν τόσο από τους υπέρμαχους όσο και από τους πολέμιους των νέων ιδεών, γεγονός που αποδεικνύει την αποσπασματική πρόσληψη του ρουσσωικού έργου στο χώρο της πολιτικής δράσης και την ιδεολογική κυρίως χρήση του.

³⁰ Lord Byron, *Childe Harold's pilgrimage*, Canto III, stanzas LXXVII-LXXX, Project Gutenberg, 2004, <http://www.gutenberg.org/files/5131/5131-h/5131-h.htm> (τελευταία πρόσβαση: 30 Μαΐου 2018). Το έργο στην αρχική του έκδοση κυκλοφόρησε τμηματικά: τα δύο πρώτα άσματα, το 1812, το τρίτο, το 1816 και το τέταρτο, το 1818.

³¹ Βλ. για παράδειγμα τα περιστατικά που αφηγείται ο Ρουσσώ στο όγδοο και ένατο βιβλίο και αφορούν τους στενότερους φίλους του την περίοδο εκείνη, Ντιντερό και Γκριμ, Ζ.-Ζ. Ρουσσώ, *Εξομολογήσεις*, ό.π., τ.Β', σσ.83-225.

³² Οι επιφυλάξεις αυτού του είδους για την αρνητική επίδραση των πολιτικών ιδεών του Ρουσσώ αποτελούν κοινό τόπο στην βιβλιογραφία της εποχής.

πολιτική συμβολή του Ρουσσώ που διατυπώνονται δεν δείχνουν καμία ιδιαίτερη ενασχόληση του Μπάρρον με τη ρουσσική πολιτική φιλοσοφία.

Ως χαρακτηριστικό δείγμα της «πολιτικής λατρείας» που εκδηλώνεται προς το έργο και το πρόσωπο του Ρουσσώ την εποχή που εξετάζουμε μπορούμε να μνημονεύσουμε ένα – λίγο γνωστό – ποίημα γραμμένο από τον Ελβετό Charles Durand και δημοσιευμένο στη Γενεύη στα 1826³³, δηλαδή ακριβώς την εποχή που γράφεται ο *Λάμπρος*. Πέρα από αυτό, το ποίημα παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη μελέτη μας για έναν ακόμη λόγο: γιατί και στο κείμενο αυτό, όπως στο *Λάμπρο*, εμφανίζεται όχι ο ίδιος ο φιλόσοφος, αλλά η σκιά του, δηλαδή το φάντασμα του νεκρού πια Ρουσσώ που περιπλανιέται στις όχθες της λίμνης Λεμάν. Εκεί ο αφηγητής, ενώ θαυμάζει τη φυσική καλλονή του τοπίου και είναι έτοιμος να αποκοιμηθεί, ακούει ξαφνικά έναν άνδρα να μονολογεί και λίγο αργότερα διαπιστώνει ότι πρόκειται για τον ένδοξο συμπολίτη του, τον «θεϊκό» Ρουσσώ.

Ο νεκρός φιλόσοφος, υπό τη μορφή σκιάς, δηλαδή φαντάσματος (όπως και στον *Λάμπρο*) ασκεί δριμεία και αυστηρή κριτική στους ανθρώπους που τίποτε δεν διδάχθηκαν από τις αρχές του και διαπιστώνει με κυνικότητα ότι η κοινωνία των ανθρώπων μισεί και εξουδετερώνει τις διάνοιες, θέση που στηρίζει με ιστορικά παραδείγματα. Στη συνέχεια, ο συνομιλητής του τού δίνει την ευκαιρία με τις ερωτήσεις του να εκφράσει την αγάπη του για τη γενέτειρά του, αλλά και να απαντήσει στα λόγια των επικριτών του αποκρούοντας τις κατηγορίες τους (ότι δεν τίμησε τη φιλία, ότι προκάλεσε τις αγριότητες της επανάστασης) ως αβάσιμες και ψευδείς. Έτσι, απαλλαγμένος από κάθε στίγμα, εξιδανικευμένος και καθγιασμένος αποθεώνεται από τους συμπολίτες του στο τέλος του ονείρου και ο αφηγητής ξυπνά αισιόδοξος και ευχαριστημένος.

Πέρα από τα κλισέ και την κοινοτοπία του το κείμενο παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον σχεδόν απολογητικό τόνο που υιοθετεί και που αναδεικνύει το βασικό κίνητρο της συγγραφής του, να άρει τις παρεξηγήσεις γύρω από την προσωπικότητα και τις πράξεις του Ρουσσώ (που – θα πρέπει να υποθέσουμε – ήταν αρκετά διαδεδομένες, ακόμη και μεταξύ των συμπολιτών του) και να αποκαταστήσει την εικόνα του φιλοσόφου αποδίδοντάς του την τιμή που του αξίζει. Έτσι, ο Ρουσσώ παρουσιάζεται ως υπόδειγμα κοινωνικής και πολιτικής ηθικής. Οι κατηγορίες ότι ευθύνεται για τις ακρότητες της Επανάστασης και ότι υπήρξε στην πραγματικότητα μικροπρεπής και μικρόψυχος με τους φίλους του αποκρούονται και ο ίδιος παρουσιάζεται ως τιμητής και ελεγκτής των ανθρώπινων πράξεων και συνειδήσεων:

---

³³ Ch.Durand, *L'ombre de J-J Rousseau*, Barbezat et Delarue Libraires, Genève, 1826.

«Παντού, όπως και στο παρελθόν, ξαναείδα τον εγωισμό. Ο κόσμος έχει μολυνθεί από θανάσιμα λάθη. Ο ιερός σεβασμός, άγιος θησαυρός των καρδιών, χάθηκε μπροστά στον φανατισμό. Ασύνητοι άνδρες ονειρεύονται τον δεσποτισμό. Άλλοι λατρεύουν τα πάθη της υπερβολικής ελευθερίας. Αν από τη μοίρα των Κρατών αποστρέψω το βλέμμα μου οι πιο ταπεινές εστίες θα μου προσφέρουν την ειρήνη; Η μαύρη κατηγορία και τα μυστικά της δηλητήρια γλιστρούν και μπαίνουν αθόρυβα στις γλυκές χαρές. Ω! ποιος θα έρθει να ξαναπεί στους δυστυχείς ανθρώπους: “Θνητοί, για όλα τα κακά είστε οι ίδιοι σας μόνοι υπεύθυνοι· Αχάριστοι! δημιουργήσατε τα δυστυχημένα πεπρωμένα σας, και κατηγορείτε τον Θεό για τις δικές σας συμφορές! Όλα ήταν καλά όταν βγήκαν από τα υψιστα χέρια του· όντα αγνά, προερχόμενα από την ουράνια διαμονή, μόνοι σας εσείς σ’αυτή τη γη δημιουργήσατε τις δυσκολίες σας και μαράνατε με τους απάνθρωπους νόμους σας την ελευθερία, τη διάνοια και την αγάπη.»³⁴

Μια απροσδόκητη διακειμενική γέφυρα στήνεται εδώ, καθώς τα «πάθη της υπερβολικής ελευθερίας» στα συμφραζόμενα του σολωμικού ποιητικού κόσμου μας θυμίζουν τον Λάμπρο, όταν στο επεισόδιο του Οράματος στρέφεται εναντίον του Σταυρωμένου Χριστού και τον κατηγορεί για τα δικά του σφάλματα και τις ανομίες, πετώντας του σε ένα βλάσφημο παροξυσμό τις πασχαλιάτικες δάφνες που κρατά, σύμβολα της ανθρώπινης σωτηρίας που ποτέ δεν θα έρθει για τον ίδιο:

*(Lambro che parla al Crocifisso dentro la Chiesa il di di Pasqua). Non sei tu etc. [Ed io] E tu m’offri fra le braccia la mia figlia in orrendi abbracciamenti, e dopo il delitto, mi ti presenti stambato sulla palma della di lei mano*³⁵.

(Ο Λάμπρος που μιλά στον Εσταυρωμένο μέσα στην εκκλησία τη μέρα της Λαμπρής). Δεν είσαι εσύ κτλ.³⁶ Και μου βάζεις στην αγκαλιά τη θυγατέρα μου σε φρικτά αγκαλιάσματα και μετά το έγκλημα μου φανερώνεσαι τυπωμένος στην παλάμη του χεριού της.

Υπάρχει, όμως, και μια άλλη εξίσου απροσδόκητη γέφυρα που συνδέει τον Ελβετό Durand, λάτρη του συντοπίτη του, Ρουσσώ, με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του σολωμικού έργου. Ο Durand υπήρξε εκδότης της πολιτικού και λογοτεχνικού περιεχομένου εφημερίδας *Le Courrier du Lemman*, που εκδιδόταν στη Γενεύη από τον Ιούνιο του 1826 ως τον Μάιο του 1827 και περιλάμβανε μεταξύ άλλων και πλήθος ειδήσεων από τη φιλελληνική κοινότητα της Γενεύης. Στο πλαίσιο αυτό, η εφημερίδα

³⁴ ό.π. σσ.6-7. Το κείμενο είναι ποιητικό. Εδώ το μεταφράζω σε πεζό λόγο.

³⁵ Δ.Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα, Νεανικό Τετράδιο*, ό.π., σ.39.

³⁶ Πιθανότατα εννοείται η συμπλήρωση από προηγούμενο προσχέδιο της σελίδας 29: *Non sei tu che vincesti l’inferno, scedendo lagiuso, e come non sai vincer l’inferno qua sta qua dentro nel peto.* [Δεν είσαι συ που νίκησες την κόλαση, κατεβαίνοντας εκεί κάτω, και πώς γίνεται να μην ξέρεις να νικήσεις την κόλαση που υπάρχει εδώ μέσα στα στήθια μου;]

σ' ένα από τα πρώτα της τεύχη δημοσιεύει καταχώρηση για την επικείμενη ομιλία του άρτι αφιχθέντος στη Γενεύη, Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού με θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία³⁷, στο τέλος της οποίας υπήρχε εκτενής και επαινετική αναφορά στον Σολωμό και στον *Ύμνο εις την Ελευθερία*³⁸. Την εποχή αυτή το ενδιαφέρον των Ελβετών για τη νέα Ελλάδα είναι πολύ έντονο και η φιλελληνική κίνηση στην Ελβετία πολύ δραστήρια³⁹. Ίσως ο Σολωμός να είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει ιδίοις όμμασι τον ενθουσιασμό των Ελβετών φιλελλήνων για τη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία, αν είχε τελικά πραγματοποιήσει το σχεδιαζόμενο ταξίδι στην Ευρώπη στο οποίο αναφέρονται κάποιες από τις επιστολές του⁴⁰, οπότε πιθανόν να επισκεπτόταν και τη γενέτειρα του Ρουσσώ.

Για να επιστρέψουμε στη σχέση Ρουσσώ-Σολωμού, αν και το δείγμα μας είναι μικρό, ωστόσο μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η σολωμική εικόνα του Ρουσσώ διαφοροποιείται σημαντικά τόσο από το πορτραίτο λογοτεχνικής λατρείας που δείγμα του εντοπίσαμε στον Μπάιρον, όσο και από αυτό της πολιτικής λατρείας που του επιφυλάσσεται αλλού. Ο Σολωμός, αντίθετα από άλλους ευρωπαίους συγγραφείς της εποχής του, δεν αναφέρεται καθόλου στο ρουσσικό έργο, παραμόνο στον βίο και είναι ο βίος, και όχι το έργο, που δίνει στον ποιητή υλικό για να μετασχηματίσει κατά τη σύνθεση του δικού του πονήματος. Εύλογα υποθέσαμε νωρίτερα ότι ο Σολωμός πιθανότατα να είχε διαβάσει τις *Εξομολογήσεις* ή/και άλλα έργα που να αναφέρονταν στη βιογραφία του Ρουσσώ. Τι συμβαίνει όμως με τα υπόλοιπα, βασικά, θα λέγαμε, έργα της ρουσσικής βιβλιογραφίας; Αποτέλεσαν ποτέ σολωμικά αναγνώσματα;

Το ερώτημα μας βοηθά να το ξεδιαλύνουμε περισσότερο η δεύτερη αναφορά στον Ρουσσώ που συναντάμε στα σολωμικά αυτόγραφα. Εντοπίζεται σε ένα πολύ μεταγενέστερο της σύνθεσης του *Λάμπρου* φύλλο (Ζακύνθου αρ.9,11, ΑΕ 512) στην άλλη όψη του οποίου και με αντίστροφη φορά βρίσκουμε προσχέδια του *Πόρφυρα*. Πρόκειται για μία λίστα βιβλίων όπου, μεταξύ άλλων, ο ποιητής καταγράφει τα Έργα

³⁷ Βλ. σχετικά Α.Δ. Lazaridis, « Un cours de littérature grecque moderne à Genève: Jacovaky Rizo Néroulos et le philhellénisme genevois », *Ψηφίδες – Psifidès* n° 1, Publication de la Société Suisse des Études Néohelléniques, Genève juin 2010, σσ. 9-35.

³⁸ J.Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque modern*, publ. par J. Humbert, Abraham Cherbuliez, Libraire, Genève, 1828. Ηλεκτρονική πρόσβαση: http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/b/c/metadata-ea1b5999a1a33ab97ab5980269652791_1216710394.tkl (τελευταία πρόσβαση 19 Απριλίου 2018). Βλ. και Η.Π.Βουτερίδης, *Ο Σολωμός και οι Έλληνες*, Αθήνα, 1939, σσ.39-41.

³⁹ Κ.Βακαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλήνων και Ελβετών Φιλελλήνων κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Συμβολή στην ιστορία του Ελβετικού Φιλελληνισμού*, εκδ.Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1975.

⁴⁰ Δ.Σολωμός, *Άπαντα, τ.Γ', Αλληλογραφία*, ό.π. Στο σχεδιαζόμενο ταξίδι του Σολωμού αναφέρονται η επιστολή 17, προς τον Λόρδο Γκίλφορντ (σσ.91-93) και επιστολή Β3.4, από Γ.Μαρκορά (σσ.465-466).

του Ρουσσώ (στα ιταλικά: “Rousseau Opere”). Στην ίδια λίστα σημειώνονται επίσης το θρησκευτικού περιεχομένου έργο του ιδρυτή της πολιτείας της Πενσυλβάνια, William Penn, *No Cross, no crown* στη γαλλική του μετάφραση⁴¹, το *Le imagini dei dei degli antichi*, του Vincenzo Cartari⁴², ένα βιβλίο του Jean François de La Harpe όπου ανασκευάζει το *Περί του πνεύματος* του Ελβέτιου (στα ιταλικά)⁴³, τα έργα του Paolo Sarpi⁴⁴ και το επιφυλλιδικό μυθιστόρημα του Paul Féval, *Τα μυστήρια του Λονδίνου* (και πάλι στην ιταλική του μετάφραση)⁴⁵.

Πριν σχολιάσουμε οτιδήποτε σχετικά με τη λίστα αυτή, μερικές προκαταρκτικές επιστημάνσεις: Το σημείωμα θα πρέπει να γράφτηκε την ίδια εποχή περίπου με τα προσχέδια του *Πόρφυρα* που βρίσκονται στην άλλη όψη, δηλαδή (χονδρικά) μεταξύ 1847 και 1849. Η ιταλική λέξη “Opere” που σημειώνεται από τον Σολωμό παραπέμπει, βέβαια, σε συνολική έκδοση των έργων του συγγραφέα κι όχι σε συγκεκριμένο έργο. Ωστόσο, την εποχή αυτή, μεταφρασμένα στα ιταλικά δεν κυκλοφορούσαν παρά μεμονωμένα έργα του Ρουσσώ κι όχι το σύνολο των έργων του, όπως υπονοείται στη σημείωση. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Σολωμός να αναφέρεται σε γαλλική έκδοση των Έργων του Ρουσσώ, οπότε το ιταλικό “opere” σημειώνεται στη θέση του γαλλικού “œuvres”. Η παραδοχή αυτή, ωστόσο, - δηλαδή ότι ο Σολωμός σημειώνει “opere”, αλλά εννοεί “œuvres” – δεν συμβαδίζει με τη «λογική» του καταλόγου στον οποίο περιλαμβάνονται και ιταλικοί και γαλλικοί τίτλοι και γίνεται διάκριση μεταξύ των δύο και ενισχύει την

---

⁴¹ Σημειώνεται ως: “Discours de la Sainte Croix de Criste”. Μπόρεσα να εξακριβώσω δύο μεταφράσεις που έχουν κυκλοφορήσει στα γαλλικά: το 1793 στο Λονδίνο και το 1746 στο Μπρίστολ. Η πλήρης βιβλιογραφική καταγραφή για τη δεύτερη έκδοση, στην οποία φαίνεται να παραπέμπει η σημείωση του Σολωμού (γιατί στην πρώτη δεν υπάρχει ο όρος *discours*) έχει ως εξής: Guillaume Penn, *Point de croix, point de couronne, discours dans lequel en expliquant la nature et la discipline de la sainte croix de Christ...*, Londres, 1793.

⁴² Ο Σολωμός σημειώνει: “Imag. degli Dei antichi”. Για αναλυτική βιβλιογραφική καταγραφή των κατοπινών εκδόσεων του έργου που πρωτοεκδόθηκε το 1556, καθώς και για το περιεχόμενο και την ιδεολογία του βλ. τη σχετική ιστοσελίδα από το Πανεπιστήμιο του Μπέργκαμο: <http://dinamico2.unibg.it/cartari/index.html> (τελευταία πρόσβαση 23 Απριλίου 2018)

⁴³ Αν και υπάρχουν κι άλλα βιβλία με την ίδια θεματική (π.χ. από τον Diderot) θα πρέπει να πρόκειται για αυτό του De La Harpe, το οποίο είναι το μόνο που εντοπίζεται βιβλιογραφικά με ιταλική μετάφραση και ταιριάζει με την καταγραφή του Σολωμού (“Confutazione dello Spirito”). Ο πλήρης τίτλος του στα ιταλικά είναι *Confutazione del libro dello spirito di Elvezio* και στις δύο ιταλικές του εκδόσεις, στο Μιλάνο, το 1801 και στη Βενετία, το 1798.

⁴⁴ Βλ. και τη σημείωση του Λίνου Πολίτη στα *Αυτόγραφα Έργα* για τη σελίδα 512.

⁴⁵ Πρόκειται για το επιφυλλιδικό μυθιστόρημα του Paul Féval που δημοσιευόταν σε συνέχειες στην *Courrier Français* το 1843-44 και πρωτοεκδόθηκε σε βιβλίο το 1844. Πολύ σύντομα (ίσως και πριν την αυτόνομη έκδοσή του στα γαλλικά) μεταφράστηκε στα ιταλικά, με το ψευδώνυμο του Féval: sir F. Trolopp, *I misteri di Londra*, Romanzo, P. Vannini, Livorno 1844-1845, αλλά και Paul Féval, *Les Mystères de Londres*, trad. in italiano da Angiolo Orvieto, 4 voll., Napoli, C. Batelli, 1846-47. Σε ποια έκδοση αναφέρεται εδώ ο Σολωμός δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε.

πεποίθηση ότι ο Σολωμός δεν γνωρίζει καλά τα έργα που περιλαμβάνονται σ' αυτόν τον ούτως ή άλλως πρόχειρα γραμμένο κατάλογο.

Τι φύσης είναι η λίστα αυτή είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, αλλά θα αποπειραθούμε να εκθέσουμε ένα σκεπτικό. Ένα ενδεχόμενο που μπορούμε εύκολα να αποκλείσουμε είναι ότι αποτελεί λίστα βιβλίων που ο Σολωμός έχει δανείσει σε κάποιον (ή κάποιον) πρόσωπα. Τα Έργα του Ρουσσώ που αναφέρονται, καθώς και του Ραολό Σαρρί, σε οποιαδήποτε έκδοση θα περιλάμβαναν πολυάριθμους τόμους και είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι ο Σολωμός θα μπορούσε να τα είχε δανείσει σε κάποιον όλα. Θα περιμέναμε, λοιπόν, αν επρόκειτο για λίστα δανεισμένων βιβλίων να αναγράφεται κάποια πιο συγκεκριμένη ένδειξη, όπως ο αριθμός του τόμου.

Πιο πιθανό είναι να πρόκειται για λίστα βιβλίων που ο ποιητής έχει σκοπό να ζητήσει να του αποσταλούν από το σπίτι του στη Ζάκυνθο. Γνωρίζουμε από την αλληλογραφία του ότι ένα μέρος της βιβλιοθήκης του μετά την αναχώρησή του για την Κέρκυρα εξακολουθεί να παραμένει στη Ζάκυνθο. Μάλιστα σε ένα γράμμα του 1848, ο αδερφός του, Δημήτριος, του γράφει: «*Πήρα την άδεια να δανείσω για λίγες μέρες στο δικαστή Μάνεση ένα βιβλίο σου, τον 23ο τόμο της Ιστορίας της Βασιλικής Ακαδημίας των επιγραφών και των γραμμάτων. Μου φάνηκε πως μου το ζήτησαν περίπου με την άδειά σου, γιατί μου είπαν πως ο Μουστοξύδης υπέδειξε στον γιο ή στον προγονό του Μάνεση πως υπάρχει το βιβλίο στη Ζάκυνθο ανάμεσα στα βιβλία σου*»⁴⁶. Γνωρίζουμε, επίσης από την αλληλογραφία του Σολωμού, ότι είχε τη δυνατότητα να ζητήσει και να παραλάβει, μέσω ενός μεσάζοντα, οτιδήποτε του χρειαζόταν από το σπίτι της Ζακύνθου. Σε ένα γράμμα του προς τον αδερφό του, που ο Λίνος Πολίτης το χρονολογεί το 1848 ή το 1849, γράφει: «Υπάρχει κανένα πρόσωπο σπίτι σου για να ζητήσει από αυτόν ο Καντήλας μερικά μικροπράγματα που ίσως μου χρειαστούν από εκεί;»⁴⁷ Θα μπορούσε, επομένως, στη λίστα που μελετούμε ο ποιητής να σημειώνει βιβλία που του χρειάζονται και ήδη κατέχει προκειμένου να του αποσταλούν στην Κέρκυρα.

Ωστόσο, κανένα από τα βιβλία που σημειώνονται δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των βιβλίων του Σολωμού που διαθέτει το Μουσείο Σολωμού σήμερα, ούτε στον εκτενέστερο κατάλογο των βιβλίων του Σολωμού που περιλάμβανε στα μέσα της δεκαετίας του 70 η βιβλιοθήκη των Βαρών και παραθέτει ο Coutelle σε παράρτημα της μελέτης του για τη διαμόρφωση του Σολωμού⁴⁸. Με δεδομένο, βέβαια, ότι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την προσωπική βιβλιοθήκη του

---

⁴⁶ Σολωμού, *Αλληλογραφία*, ό.π., επιστολή Β.26, σσ. 545-547.

⁴⁷ Σολωμού, *Αλληλογραφία*, ό.π., επιστολή 124, σσ. 401-403.

⁴⁸ Coutelle, ό.π., σσ. 573-575.

Σολωμού είναι ελλιπέστατες, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο όντως να είχε στην κατοχή του τα βιβλία της λίστας. Ωστόσο, φαίνεται πιο εύλογο, μια που στο σύνολό τους πρόκειται για έργα και συγγραφείς που δεν ανιχνεύονται ανάμεσα στις επιδράσεις και τα αναγνώσματά του, να υποθέσουμε ότι ο Σολωμός εδώ συντάσσει μια λίστα με βιβλία που θα ήθελε ή έχει σκοπό να προμηθευτεί. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στον κατάλογο περιλαμβάνεται και το μυθιστόρημα του Fenai που είχε δημοσιευτεί στα ιταλικά μόλις πριν από λίγα χρόνια.

Αν η υπόθεση μας ευσταθεί, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ως την τελευταία δεκαετία της ζωής του Σολωμού, η επαφή του με τη σκέψη και το έργο του Ρουσσώ υπήρξε μικρή και αποσπασματική και όχι συστηματική και βαθιά. Η πρόθεσή του να προμηθευτεί τα Έργα του Ρουσσώ στο τέλος της δεκαετίας του 1850 επιβεβαιώνει το συμπέρασμά στο οποίο καταλήξαμε εξετάζοντας την αναφορά στο Ρουσσώ που εντοπίζεται στον *Λάμπρο*: Ο Σολωμός δεν ασχολήθηκε με τη ρουσσωική σκέψη συστηματικά, ούτε τον συγκίνησε, αφού καμιά συγκεκριμένη αναφορά σ' αυτήν δεν μπορούμε να εντοπίσουμε στα σολωμικά αυτόγραφα ⁴⁹. Ωστόσο, φαίνεται αδιαμφισβήτητο ότι τον απασχόλησε, έστω και παροδικά, ο ρουσσωικός βίος, στο βαθμό που αυτός παρουσιάζει συγκλίσεις με την υπόθεση του *Λάμπρου* και, συνεκδοχικά, με τον ίδιο τον σολωμικό βίο.

Αναπάντητο παραμένει το ενδιαφέρον ερώτημα, γιατί ο Σολωμός επιθύμησε να διαβάσει τα έργα του Ρουσσώ, έστω και την τελευταία δεκαετία της ζωής του, και ποια σχέση υπάρχει (αν υπάρχει) ανάμεσα στα βιβλία του καταλόγου και το σολωμικό έργο αυτής της εποχής. Άλλά το ερώτημα αυτό ξεφεύγει από τα όρια και τους στόχους της παρούσας μελέτης.

---

⁴⁹ Για να επιβεβαιωθεί, βέβαια, αυτό το συμπέρασμα θα είναι χρήσιμο να δούμε και με ερμηνευτικά εργαλεία αν οι κοινοί θεματικοί άξονες σολωμικού και ρουσσωικού έργου (ηθική, χρέος, ατομική ελευθερία) οφείλονται μόνο στα ρομαντικά ενδιαφέροντα και των δύο ή σε μπορεί να στοιχειοθετηθεί ουσιαστικότερη επαφή.

Βιβλιογραφία

Σχετική με το έργο και τον βίο του Σολωμού

1. Δ.Σολωμού, *Άπαντα. τ.Α΄, Ποιήματα*, επιμέλεια-σημειώσεις Λ.Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα, [1948]1999.
2. Δ.Σολωμού, *Άπαντα. τ. Β΄, Πεζά και Ιταλικά*, έκδοση-σημειώσεις: Λίνος Πολίτης, Ίκαρος, Αθήνα, [1955]2005.
3. Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, επιμ. Λίνου Πολίτη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1964, τόμος Α΄: Φωτοτυπίες, τόμος Β΄: Τυπογραφική μεταγραφή. Βλ. τώρα την αναθεωρημένη έκδοση Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, Δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη, Ενότητες 1-15, επιμ. Λ. Πολίτη - επιμ. 2ης έκδοσης Ελένη Τσαντσάνογλου & Αικατερίνη Τικτοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1998-2012.
4. Δ.Σολωμού, *Άπαντα. τ.Γ΄, Αλληλογραφία*, Επιμέλεια-Μετάφραση-Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα, 1991.
5. Η.Π.Βουτιερίδης, *Ο Σολωμός και οι Έλληνες*, Αθήνα, 1939.
6. L.Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονύσιου Σολωμού (1815-1833)*, μτφ. Σ.Καψάσκης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2009.
7. Β.Θεοδοσάτου, «Ένωσα τη ζωή· εκείνη δε με αντιλήφθηκε» *Μια ερμηνευτική προσέγγιση στο έργο του Διονύσιου Σολωμού*, Επέκεινα, Τρίκαλα, 2017.
8. Δ. Χ. Καπάδοχος, *Ο Σολωμός Δέσμιος του Νομικού Καθεστώτος της Εποχής του*, Αθήνα 1992.
9. Σ. Καψάσκης, *Στοιχεία Βιογραφίας του Δ. Σολωμού*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.
10. Λ.Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, [1985] 1995.
11. Ν.Σιδέρη, «Ένας ακατόρθωτος κλέφτης: Ο Λάμπρος του Διονύσιου Σολωμού», μόνο σε ηλεκτρονική μορφή: <https://siderman.gr/lambros-solomos/> (τελευταία πρόσβαση: 31.05.2018).
12. Ε.Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική Δοκιμή*, Ερμής, Αθήνα, 1982.

Σχετική με το έργο και τον βίο του Ρουσσώ

13. G.-G. Rousseau, *Le Confessionni [con prefazione di Olindo Guerrini]*, Milano, Società editrice Sonzogno, tra 1884 e 1908.
14. Ζ.Ζ.Ρουσσώ, *Οι εξομολογήσεις*, μτφ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, τ. Β', Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1997.
15. P.Audegean, B.Carnevali et M.Campanini (eds), *Rousseau et l'Italie, Literature, morale et politique*, Hermann Éditeurs, Paris, 2017.
16. A.J.de Barruel-Beauvert, *Vie de J. J. Rousseau: précédée de quelques lettres relatives au même sujet*, Londres, 1789.
17. A.L.Germaine de Staël, *Lettres sur les ouvrages et le caractère de J.J. Rousseau*, 1789.
18. Baronessa di Stale Holstein, *Lettere sugli scritti e sul charatere di J.J.Rousseau*, Medrisio, 1817.

19. S.R.Ghibaudi, *La fortuna di Rousseau in Italia (1750-1815)*, Edizioni Giappichelli, 1961.
20. G.H.McNeil, "The Cult of Rousseau and the French Revolution." *Journal of the History of Ideas*, vol. 6, no. 2, 1945, σσ. 197–212.

Άλλα έργα

21. Lord Byron, *Childe Harold's pilgrimage*, Canto III, stanzas LXXVII-LXXX, Project Gutenberg, 2004, <http://www.gutenberg.org/files/5131/5131-h/5131-h.htm> (τελευταία πρόσβαση: 30 Μαΐου 2018).
22. Ch.Durand, *L'ombre de J-J Rousseau*, Barbezat et Delarue Libraires, Genève, 1826.
23. J.Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, publ. par J. Humbert, Abraham Cherbuliez, Libraire, Genève, 1828.
24. Voltaire, *Œuvres complètes, Correspondance générale*, Paris, 1817.

Μελέτες

25. Κ.Βακαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλήνων και Ελβετών Φιλελλήνων κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Συμβολή στην ιστορία του Ελβετικού Φιλελληνισμού*, εκδ.Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1975.
26. G.Catalano, F.Scotto (a cura di), *La nascita del concetto moderno di traduzione. Le nazioni europee fra enciclopedismo e epoca romantica*, Armando, Roma, 2001.
27. L.Furst, *Η προοπτική του ρομαντισμού*, μτφ. Κλ.Σύρμα, Ψυχογιός, Αθήνα, 2001.
28. Α.-D.Lazaridis, « Un cours de littérature grecque moderne à Genève: Jacovaky Rizo Néroulos et le philhellénisme genevois », *Ψηφίδες – Psifidès* n° 1, Publication de la Société Suisse des Études Néohelléniques, Genève juin 2010, σσ. 9-35.
29. Θ.Χατζόπουλος (επιμ.), *Ψυχανάλυση και νεοελληνική λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2013.